

Wiktoria Zielińska

ORCID 0000-0003-0041-7095

SZKIC HISTORYCZNY LUTERANIZMU W ROSJI

A brief history of Lutheranism in Russia

Streszczenie

Historia Rosji w połączeniu z wartościami kultury i religijności ludności rosyjskiej stanowi niezwykle interesujący przedmiot badań naukowych. W prezentowanym artykule podjęto tematykę historii luteranizmu. Jest to szczególny przypadek wspólnot wyznaniowych, które zostały ukształtowane przez dwa nurty luteranizmu. Cel i charakter pracy przybliżają problematykę procesu kształtowania się luteranizmu w Rosji z uwzględnieniem etapowości i specyfiki tradycji niemieckiej oraz skandynawskiej.

Słowa kluczowe: Rosja, luteranizm, Kościół, tradycja, wspólnoty braterskie

Abstract

Both Russian history and the cultural as well as religious values of Russian society constitute a highly interesting field of study. The article discusses the issue of Russian Lutheranism. Its specific lies in the fact that Lutheran communities in Russia have been formed by two separate traditions: the German and the Scandinavian. The objective of the article is to highlight the historical process of unfolding of Lutheranism in Russia with special regard to its periodization and specificity of both referred traditions.

Keywords: Russia, Lutheranism, church, tradition, brethren communities

Uwarunkowania historyczne państwa rosyjskiego, jego zmieniająca się struktura społeczna, jak i specyficzna konserwatywna świadomość religijna kształtują osobliwy charakter rosyjskiego luteranizmu. W przedstawionym artykule autorka koncentruje uwagę czytelnika na czynnikach historycznych,

które wpłynęły na rozwój tego wyznania w dwóch nurtach. Głównym celem prezentowanej pracy jest zwięzły opis historii kształtowania się luteranizmu w Rosji z uwzględnieniem etapowości oraz dwóch tradycji: niemieckiej i skandynawskiej (fińskiej). Za istotne uznano też ukazanie genezy tych tradycji oraz wpływu głównych wydarzeń w historii Rosji na dwutorowość rozwoju luteranizmu i funkcjonowanie wspólnot lutezańskich.

Niemiecka tradycja rozwija się obecnie przez Związek Ewangelicko-Lutezańskich Kościołów. Powstał on oficjalnie w 2011 roku i jest zjednoczeniem regionalnych Kościołów lutezańskich na terenie Rosji, a także innych państw¹. Natomiast luteranizm tradycji skandynawskiej rozwija się w Ewangelicko-Lutezańskim Kościele Ingrii².

Analiza przeprowadzona została na podstawie opracowań związanych z tematyką luteranizmu w Rosji i przedstawiona w postaci syntetyzującej ekspozycji rezultatów analizy.

I. Dwie tradycje lutezańskie w Rosji carskiej

Pierwsi luteranie pojawili się w Rosji w wyniku sprowadzenia najemników niemieckich w ramach prowadzonej przez cara Iwana Groźnego modernizacji armii³. Pierwszy kościół luteński tradycji niemieckiej w Rosji powstał w Moskwie w 1576 roku, a pojawienie się tych protestanckich duchownych w sercu rosyjskiego prawosławia nie wywołało takiego rozdrażnienia, jak próby kolonializmu katolickiego. Lęk przed papieżem, planującym katolicką ekspansję na Świętą Ruś, nie odnosił się do skromnej etnicznej religii kupców, inżynierów, lekarzy czy oficerów. Misyjna działalność należała do rzadkości. Kościół prawosławny pilnował, żeby niemiecki Kościół pozostał niemieckim i zlekceważenie tej zasady było surowo karane. Wraz z pojawieniem się w największych miastach Rosji luteńskich wspólnot niemieckich, zakorzeniła się również skandynawska tradycja luteńska, której początek związany był ze wspólnotami fińskimi. Zamieszkująca obecne okolice Petersburga grupa etniczna przyjęła luteranizm w czasach panowania szwedzkiego⁴. Przed zakończeniem wielkiej wojny północnej (1700–1721)⁵ istniało 28 parafii luteńskich, a po zwycięstwie cara Piotra I nad Szwecją, Rosja przejęła Kościół luteński z ukształtowaną organizacją oraz w pełni rozwiniętą

¹ <http://www.elkras.ru> [dostęp 15.05.2018].

² <http://www.elci.ru> [dostęp 15.05.2018].

³ Por. V. Sorokina, *Lutherans in Russia, East-West Church and Ministry Report*, <http://www.eastwestreport.org/81-russian/1-r11-2/461-u> [dostęp 15.05.2018].

⁴ Tamże.

⁵ Por. C. B. Stevens, *Rosyjskie wojny 1460–1730. Narodziny mocarstwa*, Wydawnictwo Bellona 2010.

infrastrukturą⁶. Po założeniu Petersburga powstała również szwedzko-fińska parafia Świętej Marii, która z biegiem czasu, aż do dnia dzisiejszego, została centrum skandynawskiego luteranizmu w Rosji.

Do XIX wieku niemiecki i skandynawski luteranizm rozwijał się w Rosji zupełnie niezależnie. Do drugiej połowy XVIII wieku liczebność przedstawicieli tradycji skandynawskiej (Finów) była nawet większa niż liczebność przedstawicieli tradycji niemieckiej. Byli to jednak w większości mieszkańcy wsi, którzy w odróżnieniu od luteranów – Niemców, nie mieli istotnego wpływu na życie społeczne czy państwowe w Rosji.

Od czasów panowania Piotra Wielkiego luteranizm zajmował uprzywilejowane miejsce drugiego wyznania w państwie rosyjskim⁷. Większość władców, aż do upadku monarchii, zawierało związki małżeńskie z księżniczkami wyznania luteranckiego, pochodzącymi z domów królewskich Europy Północnej. Było oczywiste, że zostając rosyjskimi władczyniami, przyjmowały one prawosławie. Luteranizm nigdy nie był w Rosji traktowany wrogo. Zwolennicy tradycji niemieckiej, reprezentujący różne profesje, w sposób istotny wpływali na kulturowe, społeczne i polityczne życie Rosji⁸. Więzy rodzinne, możliwość kontynuacji nauki w Niemczech bądź w państwach nadbałtyckich, czy też przejście niektórych luteranów na prawosławie, uczyniło to wyznanie bliskim i zrozumiałym części ówczesnych obywateli państwa rosyjskiego⁹.

Aleksander I rozporządzeniem z 1819 roku powołał Konsystorz Generalny, któremu miały być podporządkowane wszystkie prądy i wspólnoty luteranckie zjednoczone i połączone w Ewangelicko-Luterancki Kościół Rosji. Ze względu na zdecydowany sprzeciw duchowieństwa i szlachty z terenów nadbałtyckich realizacja przesunęła się w czasie. W 1832 roku imperator Mikołaj I zatwierdził Statut Ewangelicko-Luteranckiego Kościoła (obowiązujący do 1917) i utworzył Konsystorz Generalny Ewangelicko-Luteranckiego Kościoła w Petersburgu. W wyniku tego aktu zostało powołanych osiem okręgów, którym zostały podporządkowane wszystkie luteranckie wspólnoty na terenie Rosji¹⁰.

⁶ Por. С. А. Исаев, Евангелическо-Лютеранская Церковь Ингрии, Православная Энциклопедия, źródło: <http://www.pravenc.ru> [dostęp 15.05.2018].

⁷ Dekretem Mikołaja I z 1832 roku Ewangelicko-Luterancki Kościół w Rosji uzyskał status wyznania oficjalnego. Por. Т. Г. Гроте, История Евангелическо-Лютеранской церкви в Российской Империи – СССР – России, „Иркутская Немецкая Газета”, 5 (11) 2011, s. 11n.

⁸ Por. О. Лиценбергер, Роль лютеран в Российской истории, Die Geschichte der Wolgadeutschen, „Церковь Ингрии”, 3–4 (12) 2003, s. 13-15.

⁹ Por. С. Филатов, А. Стёпина, Русское лютеранство: между протестантизмом, православием и католицизмом, „Дружба Народов”, 9 (2002), s. 9-10.

¹⁰ Por. С. А. Исаев, Евангелическо-Лютеранская Церковь Ингрии, Православная Энциклопедия, źródło: <http://www.pravenc.ru/> [dostęp 15.05.2018]; Евангелическо-Лютеранская Церковь в России, Украине, Казахстане и Средней Азии, <http://www.pravenc.ru/text/186839.html> [dostęp 15.05.2018].

Za czasów Mikołaja I uwidocznił się rozłam w kościele luteranckim, spowodowany z jednej strony niechęcią wspólnot tak małego Kościoła ingryjskiego, jak i wspólnot pietystycznych¹¹ wobec wpływów niemieckich. Utworzyły one *wspólnoty braterskie*. Była to swoista forma sprzeciwu wobec woli cara, narzucającej oficjalnych pastorów pozostających pod wpływami władzy państwowej. Tak powstał w luteranizmie niemieckim w Rosji rozłam na dwa prądy: *luteranizm kościelny* i *wspólnoty braterskie*. Pierwszy pozyskał zwolenników pośród mieszkańców miast, natomiast drugi – wśród mieszkańców niemieckich wsi, rozrzuconych od Mołdawii aż po Daleki Wschód. W połowie XIX wieku wspólnoty braterskie zwróciły na siebie szczególną uwagę społeczeństwa, kiedy to niektórzy Rosjanie zaczęli brać udział w spotkaniach szundystów, z których to środowisk wyłonili się pierwsi baptyści¹².

II. Prześladowania w czasach komunizmu

Po rewolucji październikowej, w latach dwudziestych, luteranizm na kilka lat uniezależnił się od władzy państwowej i przeszedł pewnego rodzaju odrodzenie. W latach 20. XX wieku, pomimo sprzeciwu władzy, parafie ingryjskie połączyły się w Fiński Kościół Ewangelicko-Luterancki, natomiast coraz bardziej związani z władzą Niemcy luteranie utworzyli Ewangelicko-Luterancki Kościół Związku Radzieckiego¹³.

Okresem szczególnym w historii religijności na terenach rosyjskich były czasy Związku Radzieckiego i władzy Stalina, którego rząd promował, a raczej narzucał dyskryminujące prawa i wprowadzał kampanię terroru przeciwko

¹¹ Początek wspólnot pietystycznych sięgał czasów panowania Katarzyny II (1762–1796). Caryca bardzo chętnie przyjmowała przesiedleńców, np. z Niemiec, umieszczając ich na południu oraz wschodzie Rosji, a politykę tę podtrzymywali prawie wszyscy jej następcy. Większość z owych emigrantów stanowili religijni dysydenci, nieakceptujący nauki i praktyki państwowego Luteranckiego Kościoła Niemiec. Sprzeciw ten był dla nich głównym motywem zmiany dotychczasowego miejsca zamieszkania, co raczej należałoby uznać jako ucieczkę przed prześladowaniami, nadzieją związaną z wolnością wyznaniową, ofiarowaną przez Katarzynę II. Wśród przesiedleńców największy odsetek stanowili przedstawiciele pietyzmu – nazywanych czasem szundystami (z języka niem. *Stunde* – godzina, która wyznaczała wspólnotowe codzienne czytanie, rozważanie Pisma Świętego i modlitwę). Por. С. Филатов, А. Стёпина, Русское лютеранство: между протестантизмом, православием и католицизмом, s. 12; И. П., Плетт, Штундисты среди православных, <http://www.gazetaprotestant.ru/2009/11/shtundisty-sredi-pravoslavnyh> [dostęp 03.05.2018].

¹² Por. Т. Г. Гроте, История Евангелическо-Лютеранской церкви в Российской Империи – СССР– России, s. 15.

¹³ Por. С. Филатов, А. Стёпина, Русское лютеранство: между протестантизмом, православием и католицизмом, s. 12.

wierzącym. W latach 1928–1938 doszło do niemal całkowitego unicestwienia dwóch Kościołów luterzańskich jako konsekwencja zacieklej walki struktur państwa z wszelkimi przejawami religijności. Do 1937 roku budynki kościelne zostały upaństwowione, a pastory trafili do łagrów, które przeżyło tylko trzech duchownych¹⁴.

Plan Stalina dotyczący destrukcji sfery kulturowo-religijnej społeczeństwa skutkowało również przesiedleniami ludności Związku Radzieckiego. Przejawem tych represji były wywózki Ingryjczyków, przypadające na rok 1937, gdzie większość zostało wysłanych z obwodu leningradzkiego do Azji Środkowej. Dotknęło to także luteranów niemieckich, których wywożono w 1941 roku, co w konsekwencji doprowadziło do sytuacji, że luteranizm kościelny faktycznie przestał istnieć. Mimo wytężonej walki z religią luteranizm przetrwał w podziemiu, wśród mieszkańców wsi, dzięki pielęgnacji wiary i tradycji we wspólnotach braterskich. Funkcjonowały one bez wykształconych pastorów oraz budynków kościelnych, spotykając się w domach prywatnych.

Mimo zakończenia II wojny światowej, do lat 60. XX wieku, Niemcy byli najbardziej dyskryminowaną narodowością w Związku Radzieckim, co skutkowało pozbawieniem ich możliwości edukacji i rozwoju kulturalnego. Jedyne azyl odnajdowali w wierze, która przejawiała się głęboką religijnością, jednak nie była wspierana rozwojem treści teologicznych. Wspólnoty braterskie stanowiły przestrzeń, w której pielęgnowano nie tylko wiarę ojców, ale również język i kulturą niemiecką. Wspólnoty ze względu na dyskryminację pozostawały zamknięte na wpływy z zewnątrz, co w sposób znaczący zatrzymało rozwój teologiczny. Ponadto, jak stwierdza S. Filatow, język niemiecki stał się pewnego rodzaju *sacrum*¹⁵.

Wraz ze schyłkiem rządu Nikity Chruszczowa, na początku lat sześćdziesiątych stopniowo akceptowano istnienie wspólnot braterskich, chociaż nie wyrażono zgody na ich legalizację¹⁶. Dopiero w 1980 roku zezwolono na utworzenie niemiecko-luterńskiej parafii w strukturze Ewangelicko-Luterńskiego Kościoła Łotwy, którego oddziaływanie ograniczyło się jedynie do incydentalnych praktyk duszpasterskich w ciągu roku¹⁷.

Podobny schemat historyczny ukształtował się dla ingryjskiego Kościoła luterńskiego. W czasie przejawów odwilży w połowie lat 60. XX wieku, więk-

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Od roku 1964 występowały sporadyczne kontakty wspólnot braterskich z przedstawicielami Ogólnoświatowej Federacji Luterńskiej. Natomiast w latach siedemdziesiątych odbywały się oficjalne wizyty delegatów w niektórych wspólnotach luterzańskich na terenie Związku Radzieckiego. Por. Т. Г. Гроте, История Евангелическо-Лютеранской церкви в Российской Империи – СССР – России, s. 15.

¹⁷ Tamże.

szość członków tych wspólnot mogła powrócić do obwodu leningradzkiego, gdzie powstały dwie parafie z nabożeństwami w języku fińskim.

Mimo przetrwania wielu wspólnot braterskich oraz względnej przychylności ze strony władzy, luteranizm nie rozwijał się, ponieważ odczuwano brak wykształconych pastorów i inteligencji, co uniemożliwiło rozwój myśli teologicznej. Nic też nie zapowiadało gwałtownych zmian po upadku komunizmu i luteranizm w Rosji praktycznie zanikał¹⁸.

III. Współczesne oblicze luteranizmu w Rosji

W latach 80. XX wieku wspólnoty luteranckie zanotowały wzrost liczebności, spowodowany głównie masowymi przystąpieniami ludności zarówno rosyjskiej, jak i innych narodowości. Połączenie idei reformacji w tradycji Marcina Lutra oraz kulturowego dziedzictwa i bogactwa duchowych doświadczeń Rosjan przyczyniło się do utworzenia nowego zjawiska – luteranizmu rosyjskiego.

Odrodzenie tożsamości narodowych mniejszości niemieckiej oraz ingryjskiej skutkowało równoległą odbudową Kościołów narodowych, które otrzymywały wsparcie finansowe, a także i intelektualne odpowiednio od współwyznawców z Niemiec oraz z Finlandii.

Luteranizm w Europie Zachodniej ulegał stopniowej liberalizacji i rozchodził się z wolno zmieniającym się konserwatywnym luteranizmem wspólnot rosyjskich. Rozbieżności te skomplikowały relacje między Kościołami, doprowadzając niejednokrotnie do konfliktów. Dla konserwatywnych luteran z Rosji, pozbawionych wpływu ideologii zachodniej, stosunek do zagadnień święcenia kobiet oraz relacje do związków homoseksualnych stały się nie do zaakceptowania.

Odrodzenie Kościoła Ingrii przypada na drugą połowę XX wieku i nie-rozerwalnie związane było z działalnością charyzmatycznego Arvo Survo¹⁹. Istotnym impulsem była Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie²⁰ w Helsinkach, podczas której wykorzystano głos demonstrujących obrońców praw człowieka, nawołujących do poszanowania mniejszości narodowych w Związku Radzieckim. Skutkiem tego było powołanie w 1977 roku pierwszej ingryjskiej parafii w obwodzie leningradzkim w mieście Puszkina, której

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Arvo Survo – intelektualista, muzyk, poeta, pochodził z dawnej fińskiej wsi Gubanicy pod Petersburgiem, bardzo ważna postać w odrodzeniu luteranizmu tradycji skandynawskiej. Por. С. Филатов, А. Стёпина, Русское лютеранство: между протестантизмом, православием и католицизмом, s. 13.

²⁰ Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie zakończona w 1975 roku aktem końcowym z Helsinek. Wydarzenie to zgromadziło przywódców 35 państw w szczytowej fazie zimnej wojny.

zwrócono budynek kościoła pod wezwaniem Zmartwychwstania Chrystusa²¹, odrestaurowany i w tym samym roku na nowo poświęcony. Nabożeństwa odbywały się w języku fińskim²². Oficjalnie parafię przyłączono do struktur Kościoła Estonii. W estońskim seminarium studiował wspomniany Arvo Survo, który po ukończonej formacji został pastorem w Puszkynie.

Arvo Survo stał na czele odrodzenia Kościoła Ingrii, przypadającego na lata 1987–1990. Wzrost liczebności wiernych oraz rozwój wspólnot modlitewnych, różnice językowe z Kościołem estońskim, rozbieżności teologiczne oraz ukierunkowanie na religijność bardziej konserwatywną i mistyczną, doprowadziły do ogłoszenia w 1989 roku manifestu proklamującego autokefalię luteranckiego Kościoła Ingrii²³. Postulat Arvo Survo przyjęto z entuzjazmem i w następstwie ogłoszono niezależność, a w 1992 roku został zarejestrowany nowy luterancki Kościół – Kościół Ingrii²⁴. Konserwatywne ujęcie luteranizmu, bliższe religijności rosyjskiej, odrzucenie trendów zachodniego liberalizmu, zdefiniowało przymierze pomiędzy Kościołem ingryjskim a Kościołem Finlandii oraz konserwatywnym amerykańsko-luteranckim Kościołem stanu Missouri (ang. *Lutheran Church – Missouri Synod*).

Po roku 1989 i po upadku Związku Radzieckiego odradzał się również niemiecki Kościół luterancki, który nie potrzebował już formalnej osłony ze strony Kościoła łotewskiego. Pod patronatem Kościoła niemieckiego rozpoczęto odnawianie struktur organizacyjnych. Jakkolwiek pomoc ze strony niemieckich luteran miała znamiona szczerego wsparcia, to niejednokrotnie prowadziła ona do wykorzystania jej w celach migracyjnych. Działanie to okazało się błędem, ponieważ struktury Kościoła luteranckiego zamiast ograniczyć wyjazdy do Niemiec, stały się swoistymi kanałami emigracji. Ze strony państwa niemieckiego prowadzona była polityka zatrzymania tego zjawiska. Mimo całkowitego ograniczenia w połowie lat 90. ubiegłego stulecia finansowego wsparcia ze strony państwa niemieckiego, ocenia się, że do 2000 roku, około 80% potencjalnych luteran wyemigrowało z Rosji do Niemiec. Należy pamiętać, że w latach trzydziestych tradycja kościelnego luteranizmu

²¹ Budynek należący przed rewolucją do luteranckiej wspólnoty tradycji niemieckiej. Por. С. А. Исаев, Евангелическо-Лютеранская Церковь Ингрии, Православная Энциклопедия.

²² Od dnia 1 maja 1988 r. odprawiano nabożeństwa w języku rosyjskim, a od 23 października 1988 r. w języku niemieckim. Obecnie język rosyjski, jak i fiński wykorzystywane są w liturgii w Kościele Ewangelicko-Luteranckim. Parafia w dużej mierze istnieje dzięki darowiznom parafian oraz organizacji sponsorujących. Źródło: <http://pushkin.ru/encycl/churches/evangelichesko-lyuteranskaya-tserkov.html> [dostęp 29.03.2018].

²³ Por. А. Щипков, Российское лютеранство, Во что верит Россия, „Журнал ингерманландских финнов” [dostęp 27.02.2007].

²⁴ Por. С. Филатов, А. Стёпина, Русское лютеранство: между протестантизмом, православием и католицизмом, s. 16.

w Rosji była odmienna niż niemiecka. Wspólnoty braterskie również i przed rewolucją różniły się ideologicznie od oficjalnego luteranizmu kształtowanego w Niemczech.

Znalezienie wspólnego języka pastorowi z Niemiec ze wspólnotami braterskimi jest rzeczą bardzo trudną. Ponadto niektóre z nich przyłączyły się do Kościoła ingryjskiego, część zachowało autonomię, inne zaś dołączyły do odrodzonego Ewangelickiego Luteranckiego Kościoła w Rosji, na Ukrainie, Kazachstanie i Środkowej Azji²⁵. Podczas zgromadzenia na Synodzie Generalnym w 1994 roku doszło do konfrontacji, która ujawniła konflikt między wspólnotami braterskimi a niemieckim Kościołem luteranckim. Wspólnoty braterskie dążyły do utrzymania konserwatywnego charakteru odradzającego się Kościoła, proponując na przywódcę zesłanego niemieckiego pastora Nikołaja Szejdera. Intencją zaś Kościoła niemieckiego było utworzenie siostrzanego Kościoła luteranckiego na terenie Rosji, co związane było z narzuceniem kandydatury prof. Georga Krieczmarą.

Wspólnoty luteranckie powstawały tam, gdzie wcześniej nie było parafii luteranckich. Podstawę stanowiła niemiecka tradycja i kultura tych wspólnot. Łączyła osoby nie tylko pochodzenia niemieckiego, ale też ludzi emocjonalnie związanych z kulturą niemiecką. Kościół luterancki ulegał stopniowej rusyfikacji²⁶.

Oprócz istnienia i rozwoju historycznych Kościołów luteranckich w Rosji pojawiły się również próby utworzenia konserwatywnego luteranizmu rosyjskiego. Działania te wynikały ze specyfiki rosyjskiej świadomości religijnej, którą cechuje tradycjonalizm i niechęć do przyjmowania liberalnych rozwiązań dotyczących religii. Jedną z takich prób było utworzenie przez pastora J. Baronasa Jedynego Ewangelicko-Luteranckiego Kościoła Rosji, który istniał w latach 1991–1996. Za najbardziej udaną próbę utworzenia rosyjskiego Kościoła luteranckiego S. Filatow uważa założoną w 1992 roku przez W. Łytkina Zachodnio-Syberyjską Chrześcijańską Misję, która funkcjonuje jako Syberyjski Ewangelicko-Luterancki Kościół²⁷. A od 2006 roku swoją działalność rozpoczął Ewangelicko-Luterancki Kościół Augsburskiego Wyznania (Rosji)²⁸.

²⁵ Obecna nazwa została przyjęta na Synodzie Generalnym w 1994 roku.

²⁶ Рог. С. Филатов, А. Стёпина, Русское лютеранство: между протестантизмом, православием и католицизмом, s. 18.

²⁷ <http://lutheran.ru> [dostęp 15.05.2018].

²⁸ <http://luther.ru> [dostęp 15.05.2018].

IV. Podsumowanie

Rosyjski luteranizm z poznawczego punktu widzenia stanowi niezwykle interesujący przedmiot badań. Historyczne podłoże związane z dziejami państwa rosyjskiego, oddziaływanie na jego zmieniającą się strukturę społeczną, przełożyło się na ukształtowanie wyznania luteranckiego o wyjątkowym charakterze, ogólnie przedstawionym jako dwa nurty: niemiecki i skandynawski.

Ukazanie rosyjskich początków luteranizmu oraz źródeł jego tradycji i funkcjonowania poprzez pryzmat głównych wydarzeń w historii Rosji, odsłoniło bezpośrednie przyczyny specyficznego oblicza, kształtowanego według rysu liberalnego i konserwatywnego. Rozwijanie analizy tej problematyki ma na celu przestudiowanie związku przekraczania granic etnicznych, poprzez przenikanie elementów kultury i rosyjskiej świadomości religijnej do pierwowzoru uformowanego w liberalnym społeczeństwie niemieckim, rozwijanym również i w konserwatywnym Kościele fińskim.

Bibliografia

Źródła publikowane (w tym w postaci elektronicznej):

- Sorokina V., *Lutherans in Russia, East-West Church and Ministry Report*, <http://www.eastwestreport.org/81-russian/1-r11-2/461-u> [dostęp 15.05.2018].
- Stevens C. B., *Rosyjskie wojny 1460–1730. Narodziny mocarstwa*, Warszawa 2010.
- Гроте Т. Г., История Евангелическо-Лютеранской церкви в Российской Империи – СССР–России, „Иркутская Немецкая Газета” 5 (11) 2011.
- Евангелическо-Лютеранская Церковь в России, Украине, Казахстане и Средней Азии, <http://www.pravenc.ru/text/186839.html> [dostęp 15.05.2018].
- Исаев С. А., Евангелическо-Лютеранская Церковь Ингрии, Православная Энциклопедия, źródło: <http://www.pravenc.ru/> [dostęp 15.05.2018].
- Лиценбергер О., Роль лютеран в Российской истории, *Die Geschichte der Wolgadeutschen*, „Церковь Ингрии”, 3–4 (12) 2003.
- Плетт И. П., Штундисты среди православных, <http://www.gazetaprotestant.ru/2009/11/shtundisty-sredi-pravoslavnyh> [dostęp 03.05.2018].
- Филатов С., Стёпина А., Русское лютеранство: между протестантизмом, православием и католицизмом, „Дружба Народов”, 9 (2002).
- Щипков А., Российское лютеранство, Во что верит Россия, „Журнал ингерманландских финнов”, [dostęp 27.02.2007].

Źródła internetowe:

<http://luther.ru> [dostęp 15.05.2018].

<http://lutheran.ru> [dostęp 15.05.2018].

<http://pushkin.ru/encycl/churches/evangelichesko-lyuteranskaya-tserkov.html> [dostęp 29.03.2018].

<http://www.elci.ru> [dostęp 15.05.2018].

<http://www.elkras.ru/> [dostęp 15-05-2018].

Wiktorja Zielińska – doktorantka Instytutu Ekumenicznego KUL. E-mail: victoriazielinska@wp.pl